

Зінченко О.В.

ЧИЧЕРІНСЬКА ПРОГРАМА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ РОСІЇ

Демократизм сучасної України зазнає значних труднощів. Знайти вихід з цього становища може допомогти досвід минулого і перш за все ідеї лібералізації Російської імперії, висловлені ще в середині XIX ст. видатним вченим правником, істориком, філософом та першим вітчизняним політологом Б.М.Чичеріним, що відіграв важливу роль у розвитку ліберального руху країни. Тим більш, що його творчий доробок до наших днів, за винятком кількох праць, ще не знайшов належного висвітлення в історичній літературі.

Дослідники різних часів цікавились окремими аспектами творчого доробку Б.М.Чичеріна. Вчені ліберального напрямку дорадянської доби К.Д.Кавелін, Є.М.Трубецької, М.М.Цитович, П.М.Милюков, І.М. Михайловський відзначали важливу роль Б.М.Чичеріна у розвитку ліберального руху Росії (7, 20, 22, 12, 13). Революційні демократи О.І.Герцен та М.Г.Чернишевський, а також марксист Г.В.Плеханов, П.Б. Струве, В.І.Ленін, навпаки, вважали його реакціонером через безумовне неприйняття революційних методів суспільних перетворень (3, 23, 18, 19, 10). З такими ж мірками до оцінки творів вченого підходили і радянські дослідники: в 30-ті роки І.Морозов та В.М.Невський, а в повоєнні десятиліття М.А.Цаголов та Г.Б.Кісельштейн (14, 15, 21, 8). В 70-80-ті роки почали виходити праці, в яких ім'я Б.М.Чичеріна згадувалось мимохідь, а його позиції оцінювались суперечливо або ж і зовсім без «ярликів». В.Д.Зорькін вперше відкинув всілякі звинувачення вченого в реакційності (4).

В 90-ті роки Г. Аронсон, А. Валицький, Л. Новікова, І. Сіземська, Ф.А. Петров, І.Д. Ковальченко також торкалися імені Б.М. Чичеріна мимохідь, відзначали його важливий внесок у розвиток ліберального та неоліберального руху Росії (1, 2, 16, 17, 9). Досліджувались і окремі аспекти творчого доробку вченого. Наприклад, А.В.Маркін та С.М. Татарников у своїй статті виявляли його роль в розвитку вітчизняної політології (11). Великим внеском у вивчення позиції вченого виявились дві монографії Л.М. Іскри (5,6). В одній з них вперше визначались погляди Б.М.Чичеріна на сутність лібералізму, консерватизму, реакції, радикалізму, на форми державного устрою, а також його історичні погляди (5). У другій монографії вперше досліджувались погляди вченого на капіталізм, соціалізм та пореформений розвиток Росії (6).

В жодній з зазначених вище праць не розглядалась порушена в нашій статті проблема – висунута у 1855 р. Б.М.Чичеріним конкретна програма перетворення Росії на правову державу. Саме це, на наш погляд, і мотивує необхідність її публікації.

Залучений до антиурядового руху, що стихійно розпочався в Росії наприкінці Кримської війни (1853-1855 рр.), з метою надання йому необхідної організованості та програмного озброєння Б.М.Чичерін незабаром посів у ньому місце теоретика та натхненника. Поразка у цій війні збудила суспільство, змусила передових людей шукати шляхи виходу з кризи, яка охопила імперію. Один з таких шляхів запропонував в 50-ті роки Б.М.Чичерін, що висунуло його в перші ряди теоретиків ліберальної перебудови Росії. Написані ним у 1855-1858 рр. числені наукові та публіцистичні праці були присвячені встановленню закономірностей історичного розвитку людства взагалі та Росії зокрема.

Вчений доводив, що Росія підкоряється загальнолюдським законам історичного розвитку. Він підкреслював: «Російський народ входить до європейської сім'ї, а тому є одним з народів, які керують плином історичних подій» (27, с.62). Виходячи з цього, Б.М.Чичерін писав про закономірність розвитку в Росії громадянського суспільства, що за його думкою повинно привести до скасування кріпосного права та запровадження в країні правової держави (25,27). Він звертав увагу на те, що на певному ступені свого розвитку після скасування кріпосного права держава не в змозі в одночас забезпечити загальний інтерес, охопити усі сторони життя своїх громадян, оскільки поруч з загальними державними інтересами існує безліч інтересів окремих індивідів та різних спілок. "Саме тут «проявляється уся різноманітність життя, – констатував вчений, – тут панує необхідна для людської діяльності свобода ... ця область називається громадянським суспільством» (25, с.212-213). Це суспільство, за думкою вченого, й повинно встановитися в Росії. Він доводив, що в стародавньому світі та за феодального ладу громадянське суспільство було підкорено державою. На сучасному етапі, підкреслював дослідник, «починається зворотний хід історії... звільнення суспільства з-під державної опіки. Але це вже було не попереднє суспільство, а нове, виховане державою, у якому стали можливими і громадська думка і привселюдне обмірковування питань» (25, с. 220). За переконанням Б.М.Чичеріна, саме з цього моменту розпочинається епоха лібералізму, а держава потребує підтримки з боку громадських сил, без якої утруднюється її функціонування та нормальний розвиток суспільства. «І не дивно, – уточнював вчений, – для повноти розвитку необхідні обидва елементи. Як тільки ж один переважає інший, так неодмінно позначаються шкідливі наслідки однобічного напрямку» (25, с.221).

Б.М.Чичерін, розвиваючи цю думку, доводив закономірність перетворення Росії на правову державу. Вчений констатував, що на певному етапі розвитку держави її метою має стати запровадження у суспільстві законів про свободу всіх верств населення та охорону прав громадян. В одночас держава повинна піклуватися «про загальний добробут» та про ті загальні інтереси, «які стосуються не якогось окремого громадянина, а всіх взагалі» (25, с. 212). Таким чином автор висловлював ідею розкріпачення селян, запровадження громадянських свобод, гарантування їх державою, урівняння в правах усіх станів.

Б.М.Чичерін накреслив конкретні вимоги громадянських свобод.

Першим та священним правом громадян вчений називав свободу сумління. Релігійні переконання

людини, за його думкою, становлять святилище, проникати до якого ніхто не має права. Вірування складають внутрішній світ особи, на який не розповсюджується дія громадянських законів. Б.М.Чичерін підкреслював, що в Росії свобода сумління відсутня, і вимагав звільнити розкольників та єврів від утисків. «Свобода сумління є право, – констатував вчений, – з якого не можна вилучити жодного підданого російської імперії» (27, с.114).

Б.М.Чичерін вважав кріпацтво найбільшим лихом, яким страждала тогочасна Росія. За його думкою, кріпацтво надавало рабовласницького характеру й усій державі. Він гнівно протестував проти володіння одного стану іншим. «Влада над особою може належати лише державі,- констатував автор, - а будь-яке приватне підданство є порушенням державних прав. Воно супротивне і моральному почуттю і справедливості і громадській користі. Це принесення одного стану у жертву іншому, в той час як усі громадяни мають в рівній мірі користуватись благами громадського життя» (27, с.117). Вихід з цього стану вчений вбачав у звільненні селян (27, с.129).

Наріжним каменем ліберальної політики вчений називав свободу громадської думки. При цьому він вказував на необхідність висунення її на перше місце серед усіх свобод. Абсолютна влада, відсутність опозиції, за переконанням Б.М.Чичеріна, породжує ще одне величезне, поряд з кріпацтвом, зло Росії – пануючу всюди офіційну брехню. Брехнею є всі офіційні заяви, всі звіти й повідомлення вищих посадових осіб, всі статистичні зведення та всі запевнення у відданості та повазі до уряду. Усе це виявляється можливим через відсутність свободи громадської думки, здатної контролювати запевнення урядовців (27, с. 98).Вчений наполягав на необхідності надання громадськості права та можливості впливати на державну адміністрацію. «Нехай кожен росіянин визнає себе громадянином своєї вітчизни, покликаним сприяти загальній справі», – формулював автор завдання громадської думки (27, с. 119-120).

Б.М. Чичерін стверджував, що уряд не тільки не повинен придушувати в народній масі потягу до політичного життя, але й повинен забезпечити усім своїм громадянам можливість отримати чітку уяву про закони своєї батьківщини, про її внутрішнє становище та про політичну систему управління державою. «А досягти цього можна лише наданням усім права вільно виголошувати свої думки та переконання, - підсумовував автор.- Людина, яка за кожне опозиційне слово, за кожну сміливо виголошену думку, може бути схопленою і свавільно покараною,є раб, а не громадянин»(27, с.120). Ця людина, за думкою автора, не може використати свої сили та здатності відповідно до своїх переконань, а змушена лише мовчати, підкорятися чужій волі. «Але ж ми бачимо, - заклично виголошував автор, - до чого призвела нас мовчазна покірливість. Настав час відкинути її і замість цього страждального знаряддя спорудити громадську думку» (27, с. 120). Остання ж, за словами вченого, може виявитися кращим та найнадійнішим помічником уряду, який прагне до блага народу. «Одна лише громадська думка здатна розкрити істину,- підкреслював вчений, - викрити зловживання, знайти здатних людей, розбудити діяльність народу і навіть уряд підштовхнути до необхідних перетворень. Громадська думка є проголошення народної думки " (27, с. 121). Свої висновки він підкріплював схвальними відгуками про англійське державне життя, зазначаючи, що англійці – законослухняні громадяни, тому що в законі вбачають не утиски, а захист. За словами вченого, кращою підвалиною «законного порядку» є свобода друку, громадської думки, привселюдність. Остання втілює в життя нові ідеї, активізує народ. «Виголосившись, отримавши вільний плін та право на законну діяльність, - робив наголос автор, - вона втрачає руйнівну силу, оскільки сама стає під захист законності... Привселюдність є клапан, необхідний для попередження вибуху» (24, с. 677).

Необхідним наслідком свободи громадської думки Б.М.Чичерін вважав свободу книгодруку. «Поки існує цензура, яка надає попереднього дозволу на виголошення думки,- констатував він, - до тих пір існує лише думка уряду, а народ змушений мовчати. Скасування цензури є підвалина будь-якої ліберальної системи, що спирається на громадську думку і дає народу деяку самостійність» (27, с.121). Б.М.Чичерін переконував уряд в необгрунтованості його страху перед можливими діями опозиції. Вчений наполягав на тому, що опозиція не тільки не послабить, а навпаки, зміцнить позиції уряду, коли він проводитиме відповідну громадським інтересам політику. «Опозиція дасть вірний і завершений вихід усім придушеним нині прагненням народу, - уточнював він свою думку, - оскільки виголошене недовольство втрачає половину своєї сили» (27, с. 122). Далі він продовжував, що замість загального таємного роздратування, обгрунтованого і необгрунтованого, опозиція розвине в суспільстві справжнє розуміння ситуації, виховає в ньому політичне розуміння, а уряду відкриє правду, вкаже на його недоліки та помилки, висвітлить різнобічні потреби народу. «Опозиція якраз і є виголошення цих різнобічних потреб, - підкреслював Б.М.Чичерін.- Потрібно лише забезпечити мирний і законний характер боротьби, а цього можна досягти тільки наданням їй вільного виходу» (27, с. 123).

Б.М.Чичерін припускав виголошення навіть безглузких думок, які самі ж себе і викриють. За його словами, чим менше глузду буде в діях опозиції, тим менше вона знайде підтримки громадської думки і тим сильнішим виявиться уряд. «Адже моральна сила уряду, - продовжував він свою думку, - полягає не в тому, щоб усі мовчали і таємно бажали йому зла, а в тому, щоб більшість приєднувалась до нього з довірою та любов'ю, коли існує можливість протиріччя» (27, с.123). Лише таким шляхом, за думкою автора, виясняється, що істина на боці уряду, який має, на жаль, зараз на своєму боці лише фізичну силу.

Він стверджував, що уряд не повинен боятися протиріч, коли вони виголошуються в благоприємній формі: «лише заклики до порушення законного порядку, тільки прагнення повалити громадські установи не мають бути дозволені»(27, с. 123). Для попередження подібних спроб необхідно застосовувати

караючий винуватців закон. Уряд в будь-яку мить може притягти письменника до суду чи заборонити журнал, що займається руйнівною пропагандою. «Закон повинен класти край злу, - акцентував Б.М. Чичерін, - а не попереджувати його заборонами дії, яка може привести до зложивань. Останні можуть бути завжди й в усьому, але це не значить, що необхідно все забороняти» (27, с.123).

Це свідчить, що в вимозі свободи книгодруку полягає й вимога скасування цензури, а також дозволу вільної діяльності опозиції. Остання ж припускала існування в державі органу народного представництва і громадських організацій. Ці ідеї підтверджувались думкою про мирний характер політичної боротьби, про зіткнення різних думок, можливості їх плюралізму, про оприлюднення різних потреб народу, згадуванням ліберальної системи, що спирається на громадську думку, про деяку самостійність народу, вживанням терміну «громадянин» замість «підданий».

Важливе значення Б.М.Чичерін надавав свободі викладання. Він стверджував, що наука має розвиватися вільно, без тиску на неї уряду. Державна влада може лише контролювати кафедри учбових закладів у тому, щоб кафедри не перетворювались в осередки релігійно-політичної пропаганди замість викладання та розвитку наукових дисциплін. Тому «мають бути скасовані усі міри, що стримують нині громадське виховання, яке повинно ґрунтуватись на лібералізмі, а не на військовій дисципліні»(27, с. 123). Таким чином Б.М.Чичерін вимагав деполітизації науки та навчально-виховного процесу. Особливу увагу вчений звертав на необхідність привселюдності усіх урядових дій. Перш за все це стосувалось бюджету, державних прибутків і видатків. «Народ повинен знати, - загострював увагу читача вчений, - що діється у верховному управлінні, громадська справа є його власна справа, і уряд, який широко піклується про його користь, не може боятися привселюдності своїх дій» (27, с. 124).

Вчений писав, що уряд повинен узгоджувати різнобічні потреби та інтереси суспільства, підпорядковувати їх найвищій меті – спільному благу. Тільки така примирююча діяльність надає державній владі справжньої сили і опори, оскільки кожен громадський інтерес, отримуючи законний характер, залучається до загального законного порядку і підтримує уряд. Коли ж останній, піклуючись лише про себе, нехтує суспільством, він неминуче відривається від народу, викликає загальне недовольство і підриває власні підвалини: прагнучи стати сильнішим, за висловом автора, «він слабкішає, адже його сила втрачає свою внутрішню опору» (27, с. 67). Звідсіля знову ж витікав той же логічний висновок: для змінення російської державної системи їй необхідно спертися на допомогу суспільства, народу. «Такий неминучий закон, - підкреслював вчений, - яким необхідно керуватись під час управління будь-яким політичним тілом ... Не можна нехтувати сукупністю потреб та інтересів, що складають народне життя. Уряд і народ – є два головні елементи, з яких складається суспільство. Кожен з них має своє значення і кожен повинен мати належну самостійність» (27, с. 68).

За образним висловом вченого, народ складає державне тіло, а уряд – його голову, які повинні не протидіяти один одному, а доповнювати один другого, складати єдине ціле. «Урядова діяльність не повинна знищувати самодіяльності народу, адже самодіяльність складає необхідну умову життя, - звертав увагу Б.М. Чичерін. – Мати і виголошувати думку та вимоги, відмінні від думок та вимог уряду – це законне право народу, без якого він втрачає будь-яку самостійність і будь-яке громадське значення» (27, с. 69). Кожен громадський інтерес повинен розвиватись самостійно, а не за вказівкою влади. А для цього необхідні можливості вільного виголошення потреб та свого відношення до існуючого урядового порядку: «тільки тоді воно отримує правильний хід та справжнє значення у народному житті» (27, с. 69).

Таким чином публіцист мотивував необхідність запровадження не тільки привселюдної діяльності уряду, але й свободи слова, забезпечення гласності взагалі, без чого, за його думкою, неможливий нормальний розвиток суспільства. «Зробити народ безголосим і мовчазним перед своїм урядом, - уточнював він, - означає вбити в ньому всіляке життя та знищити один з основних елементів суспільства» (27, с.69). За думкою Б.М.Чичеріна, поглинання народної діяльності урядом складає заміну живого організму мертвим механізмом, внутрішнього розвитку сил зовнішньою формою. «Адже уряд, придушивши народне життя, - констатував Б.М.Чичерін, - неминуче стає однією зовнішньою формою і мертвою машиною. Тільки з народу він черпає і дух, і силу, і життя» (27, с. 70).

Вчений писав, що народ живе як самобутня мета і саме для нього встановлюється уряд, який не має іншого значення, ніж сприяти народному благу. «Народ – це суспільство, для користі якого й існують всі державні установи, - продовжував свою думку автор. - Хіба ж можна позбавити його участі у власній справі ? Безумовно, це суперечить усякому здоровому політичному глузду. Обидва елементи повинні існувати поряд, доповнювати один іншого і сумісно прагнути до досягнення єдиної громадської мети» (27, с. 71).

В цих рядках виразно проглядається ідея народного представництва та суверенності його влади. Автор підсилював її висновком, що коли «народ цілком усувається від участі в громадській справі», коли «будь-яке заперечення придушується і голос уряду один лунає серед загального мовчання», тоді в суспільстві «починає відчуватися розлад» (27, с. 73). І цей розлад перш за все стосується системи державного управління. «Які б заходи не здійснювались, - писав Б.М.Чичерін про діяльність уряду без наявності в країні опозиції, - усі вони залишаються даремними, оскільки поміж законодавством та виконанням ціла прірва. Уряд втрачає дієздатність, а в народі все більш зростає недовольство»(27, с. 74). Б.М.Чичерін підкреслював, що саме в такому стані опинилась миколаївська Росія. З вимоги зробити сутність верховного правління здобутком народу, забезпечити його контроль за здійсненням бюджетних прибутків та видатків яскраво висвітлювалась ідея народного представництва, думка про народ як

джерело влади.

«Однією з найважливіших галузей управління» Б.М.Чичерін називав судову діяльність. Тому публічність та гласність суду, за висловом вченого, має забезпечити його правильність, прискорення судового процесу, знищити незчисленні зловживання, що приховуються у п'яті зачинених засідань. Б.М.Чичерін підкреслював, що у гласному та публічному суді позивачі та підсудні знайдуть захист від утисків, судді - спонукання до правосуддя, а уряд та народ – пізнання справжнього судовиробництва. Водночас постійні відкриті та привселюдні судові засідання, покарання злочинів розвине у громадян почуття права та законності, що складають першу підвалину будь-якого розумного життя» (27, с. 125). В останній фразі звучала ідея перетворення Росії на правову державу, найважливішою відзнакою якої є право та законність. Вчений переконував в історичній закономірності та неминучості запровадження правової держави як наслідка боротьби нового та того, що віджило свій вік. «Кінцева ж мета, до якої веде це протиборство, - підкреслював дослідник, - полягає в запровадженні цілком правомірного громадянського ладу»(26, т. 1. с.377).

Таким чином, в середині 50-х років XIX ст. Б.М.Чичерін глибоко проаналізував сутність та причини кризи, що охопила крану за царювання Миколи I, і накреслив конкретні шляхи виходу з неї.

Б.М.Чичерін вперше в історії російського лібералізму відкрито висунув конкретну і реальну для втілення в життя програму ненасильницького обмеження абсолютизму в Росії та запровадження громадських свобод: свободи сумління, скасування кріпацтва, свободи громадської думки, слова та книгодруку, скасування цензури, свободи викладання та громадського виховання, привселюдності урядової діяльності, публічності та гласності судовиробництва.. В програмі звучали ідеї народного представництва, народу як джерела влади, його первинності та вторинності уряду в суспільно-політичному житті, ідея громадянського суспільства, правової держави, принципи «хейдіс корпус».

Вчений розумів, що в сучасній йому Росії досягти реалізації висунутих ним вимог було можливо лише мирними засобами, переконуючи та підштовхуючи до вирішення проблем самодержавство. Виходячи з реалістичності засобів, Б.М.Чичерін обирав і методи їх використання. Він науково доводив об'єктивну закономірність та неминучість перетворення Росії на «європейську державу», тобто в конституційну монархію.

Література:

1. Аронсон Г. Русский либерализм и революция // Свободная мысль. - 1992. - № 7. - С.78.
2. Валицкий А. Нравственность и право в теории русских либералов конца XIX-нач. XX в.в. // Вопросы философии. - 1991.- № 8.- С. 29.
3. Герцен А.И. Сенаторам и тайным советникам журнализма // Герцен А.И. Соч. в 30-ти т. - Т.16.- С.88-92.
4. Зорькин В.Д. Из истории политической и правовой мысли. - М.:МГУ, 1984.- С.5-6.
5. Искра Л.М. Б.Н.Чичерин о политике, государстве, истории.- Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1995. - 216 с.
6. Искра Л.М. Б.Н.Чичерин о пореформенном развитии России, капитализме, социализме. - Воронеж, : Изд-во Воронежского ун-та, 1999. - 194 с.
7. Кавелин К.Д. О книге Б.Н.Чичерина «Областные учреждения в России в ХУ11. 1856». // Кавелин К.Д. Собр. соч. - Т.1.- Спб.: Изд. Н.Глаголева, 1897. - С.507.
8. Кизельштейн Г.Б. Эволюция историко-политических взглядов Б.Н.Чичерина // История и историки. - М.:Наука, 1965.- С.429-439.
9. Ковальченко И.Д. Консерватизм, либерализм, радикализм в России в период подготовки крестьянской реформы 1861 г. // Отечественная история. - 1994. - № 2.- С.3-4.
10. Ленин В.И. Гонители земства и аннибалы либерализма // Ленин В.И. Полн. Собр. соч.- Т.5. - С.55-56.
11. Маркин А.В., Татарникова С.Н. Редкий в России государственный: о некоторых аспектах творчества Б.Н.Чичерина // Социально-политический журнал. - 1992. - № 1. - С.87-95.
12. Милоков П.Н. Юридическая мысль в русской историографии (Соловьев, Кавелин, Чичерин, Сергеевич) //Русская мысль. - 1886. - Кн.6.- С.132-184.
13. Михайловский И.В. Воззрения Б.Н.Чичерина на право и государство // Образование. - 1904. - № 7.- С.58-68.
14. Морозов И. Актовый материал на службе помещичье-буржуазной историографии / Спор 1856 г. о сельской общине в России / //Проблемы источниковедения. - М.-Л.: Соцэкиз, 1933. - С.130-162.
15. Невский В.Н. Реакционная сущность либерала. Воспоминания Б.Н.Чичерина «Земство и Московская дума». - М.: Госиздат, 1934. - 143 с.
16. Новикова Л., Сиземская И. Идейные истоки русского либерализма // Общественные науки и современность. - 1993. - № 3.- С.124-135.
17. Петров Ф.А.Земско-либеральные проекты переустройства государственных учреждений России в конце 70-начале 80-х годов XIX в. // Отечественная история. - 1993.- № 4. - С.32-47.
18. Плеханов Г.В. Две рецензии о книге Б.Н.Чичерина // Плеханов Г.В. Соч. в 24 т - Т.12. - С.186-187.
19. Струве П.Б. Чичерин и его обращение к прошлому // Струве П. На разные темы (1893-1901).- Спб.: изд. А.Е.Колпинского, 1902. - С.92-93.

20. Трубецкой Е.Н. Б.Н.Чичерин, как поборник правды ыв праве // Вестник права. - 1904. - Кн.3.- С.1-16.
21. Цаголов Н.А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. – М.: Госполитиздат, 1956. - С.268-296.
22. Цытович Н.М. Экономические воззрения Б.Н.Чичерина // Вестник права. - 1904. - Кн. 4.- С.49-67.
23. Чернышевский Н.Г. Магистр Де-Безобразов-псевдоним // Чернышевский Н.Г. Полн. Собр. соч. - Т.10. - С. 72-73.
24. Чичерин Б.Н. О политической будущности Англии // Русский вестник. -1856. - Кн. 11. - С. 650-677.
25. Чичерин Б.Н. Промышленность и государство в Англии // Атеней. - 1856. - № 12. - С. 212-296.
26. Чичерин Б.Н. Собственность и государство.- В 2-х т. - М., 1882-1883. - Т.1.-2.
27. Чичерин Б.Н. Современные задачи русской жизни // Голоса из России.- 1856. - Вып. 1. - Кн.4. - С. 51-129.

РЕЦЕНЗІЯ

НА СТАТТЮ ЗІНЧЕНКО О.В.

« ЧИЧЕРІНСЬКА ПРОГРАМА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ РОСІЇ».

Наукова стаття Зінченко О.В. присвячена актуальній для сучасного суспільного розвитку України темі- лібералізації суспільного життя. Метою роботи є аналіз концепції лібералізації Росії у передреформений та післяреформений період ХІХ ст., що був викладений відомим російським істориком і громадським діячем ХІХ ст. Б.М.Чичеріним. Автор статті,

базуючись на ретельному вивченні праць Б.М.Чичеріна, добре систематизував основні складові чичерінської програми лібералізації російського суспільства. Серед них- створення основ громадянського суспільства, свободи сумління, знищення кріпацтва, надання широким верствам населення громадянських прав і свобод, скасування цензури, встановлення громадського нагляду за діяльністю уряду та інше. Цілком обгрунтованим та правомірним є висновок автора, що ідеї, висловлені Б.М.Чичеріним, заклали фундамент російської політології, а самого Б.М.Чичеріна з повним правом можна віднести до одного з “стовпів” російського лібералізму.

Матеріал і висновки статті заперечень не викликають. Стаття О.В.Зінченко має практичне значення у сьогоденному реформуванні суспільства, будівництві правової держави та може бути рекомендована до друку.

**Кандидат історичних наук, доцент
Харківського Національного університету ім.
В.Н.Каразіна**

ДУХОПЕЛЬНИКОВ В.М.